نور افروز خواجه

سنڌي اصطلاح، چوڻيون ۽ پهاڪا

هر قوم جي سماجي تاريخ ۾ واقعاتي حقيقتون، سماجي سچايون موجود هونديون آهن. پر حقيقت ۽ سچ سماجي اپياس جي لحاظ کان الڳ شيون آهن. جيئن ته حقيقت جو تعلق واقعي حقيقت سان ۽ سچائيءَ جو تعلق سماج جي اندر موجود سچائيءَ سان هوندو آهي، تنهنڪري سماجي سچائي هر طرح اعتبار جي قابل هوندي آهي.

ڪي واقعاتي حقيقتون ۽ ڪي سچايون جيڪي هر سماج ۾ عملي طور ظاهر ٿينديون رهن ٿيون؛ سي واقعاتي حقيقتن جو هڪ قسم آهن. جيڪي خاص صورتحال ۾ پيدا ٿينديون آهن، ۽ ڪن خاص مقرر ڏينهن جي مقرر عرصي اندر جنم وٺن ٿيون، ۽ اهڙي طرح سماج ۾ رونما ٿينديون رهن ٿيون. انهن مان هر هڪ حقيقت ۽ سچائيءَ جي صورتحال هڪ واقعي جهڙي هوندي آهي. اهڙي حالت ۾ سماج ۾ ٻولي به پاڻ ۾ تبديلي آڻي ٿي ۽ هر صورتحال کي ڪنهن نه ڪنهن نالي ڏيڻ يا وصف ڏيڻ يا بيان ڪرڻ لاءِ نوان لفظ، اصطلاح، محاورا، پهاڪا ۽ چوڻيون موجود ڪري ٿي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي ته سماجي سچائي ۽ حقيقت نگاري جيڪا حقيقت ۽ سچائيءَ جي روپ ۾ جنم وٺي ٿي، سا سماج جي ٻوليءَ ۾ ڪنهن نه ڪنهن طرح سان تبديلي ۽ واڌارو پيدا ڪري ٿي. جنهن ڪري هر دور ۾ اصطلاح، پهاڪا، محاورا ۽ چوڻيون جيڪي ماحول ۽ حالتن جي اثر ڪري حقيقت ۽ سچ کي پيش ڪن ٿيون، سي حالتن، حقيقتن، سچاين، تهذيبن، تمدنن کي سمائينديون رهن ٿيون.

اگر عام زبان تي غور ڪيو وڃي ته هر لفظ هڪ آوازي اشارو آهي، جو خيالن جي هڪ وڏي مجموعي ڏانهن رهنمائي ڪري ٿو. لفظن جي ناهڻ جي ضرورت ئي انهيءَ ڪري پيش آئي جو خيالن جي مجموعي کي ڳالهائڻ ۾ بار بار دهرائڻو پوي ته ڳالهائڻ واري ۽ ٻڌڻ واري جو وقت ضايع نه ٿئي. هڪ شخص جو مقصد ٻيو آسانيءَ سان سمجهي سگهي. ٻولي (لفظن) کان اڳ ماڻهو اشارن سان ڳالهه سمجهائيندا هئا، جنهن ڪري گهڻي تڪليف ٿيندي هئي، اهوئي سبب ٿيو جو لفظن کي ايجاد ڪيو ويو.

علاوه انهيءَ جي لفظ معلومات ۾ به اضافو ڪن ٿا. جنهن قوم جي زبان ۾ لفظ وڌيڪ هوندا، انهيءَ قوم جو دائرو به نهايت گهڻو وسيع هوندو. جيڪا قوم گهڻي مهذب ۽ ترقي يافته به هوندي، ۽ جنهن قوم جو علم و فن حاصل ڪرڻ زندگيءَ جو اهم مقصد هوندو آهي، اها قوم ٻوليءَ ۾ جديد لفظن ۽ اصطلاحن جو اضافو ڪندي رهندي آهي.

دنيا جي هر هڪ علمي ۽ ترقي يافته زبان ۾ ٻن قسمن جا لفظ ملن ٿا، جيڪي اصطلاح جي نالي سان سڏجن ٿا.

(1) مفرد لفظ يا مفرد اصطلاح.

(2) مرڪب لفظ يا مرڪب اصطلاح.

’اصطلاح‘ اهو لفظن جو ميڙ آهي جنهن کي فاعل ۽ مفعول نه هجي. ’اصطلاح‘ جي لغوي معنيٰ عربيءَ ۾ ’عرف‘ ۽ انگريزيءَ ۾ (Usage, Convention) ۽ سنڌيءَ ۾ ’چاڻ‘ آهي.

’اصطلاح‘ جي سمجهاڻي هيءَ آهي ته: ڪنهن خاص لفظ کي اصل معنيٰ کان الڳ ڪري اهل زبان ڪنهن خاص مقصد لاءِ استعمال ڪري، انهيءَ کي ’اصطلاح‘ چئجي ٿو. اڪثر اهڙا لفظ محاوري جي صورت اختيار ڪندا آهن.

’اصطلاح‘، درحقيقت هڪ اشارو آهي. جيڪو خيالن جي مجموعن ڏانهن ذهن کي منتقل ڪري ٿو.

وليم لٽل ۽ ايچ-ڊبليو. فائولر پنهنجي ڪتاب ۾ اصطلاح جي وصف هيئن بيان ڪري ٿو ته:

‘A group of words in a grammatical, pattern taken or learned as a unit.’

يعني ته لفظن جو اهو مجموعو جيڪو ڪنهن خاص نحوي ترڪيب مطابق آندل هجي ۽ جنهن کي يڪو فقرو ڪري ڄاڻجي.

سنڌيءَ ۾ ڪيترائي مرڪب لفظ آهن، خاص فعل يا مصدر جن جي معنيٰ رواج ۾ ناهي، حالانڪ هر هڪ گڏيل لفظ جي معنيٰ ٻي ٻي آهي، انهن گڏيل لفظن يا فقرن کي ئي سنڌيءَ ۾ ’اصطلاح‘ چون. جن جو ڄاڻڻ نهايت ضروري آهي. ڪي اهڙا ٿورا لفظ مصدرن جي صورت ۾

مختصر معنيٰ سميت هيٺ ڏجن ٿا:

اصطلاح	معنيٰ
آپ ڏارڻ	پٺاڪون هٽڻ
مکڻ مان وار ڪڍڻ	پورو انصاف ڪرڻ.
گوڙها ڳاڙڻ	پڇتائڻ.
سِر ڏيڻ	قربان ٿيڻ.
پير پرڻ	چڱو هلڻ.
اک ڏيکارڻ	دڙڪو ڏيڻ.
اک لڳڻ	جهوٽو اچي وڃڻ.
اک نه پڌڻ	خيال ۾ ئي نه آڻڻ.
اک هڻڻ	نظر هڻڻ.
اک پٽڻ	هوشيار ٿيڻ.
اک پوٽڻ	بيحيائي ڪرڻ
اک جو رت چڙهڻ	سخت غيرت ۾ اچڻ.

اهڙي طرح 'اصطلاح' ڪي ڪن حالتن ۾ ڪو سياسي تعلق به هوندو آهي، شاهه صاحب سر ڪلياڻ ۾ هڪ هنڌ فرمايو آهي،

ڪِي تو ڪنين نه سُئا، گهٽ اندر گهوڙا.

هن بيت ۾ "گهوڙا" لفظ جي لفظي معنيٰ هڪ جانور (گهوڙو) آهي، جو سواريءَ جي ڪم به اچي ٿو. پر هن جاءِ تي لفظ گهوڙا کي تاريخي پس منظر حاصل آهي. انهيءَ صورت ۾ لفظي معنيٰ کان هٽي، هن جي معنيٰ ڏسون اها آهي 'ظلم'.

هڪ ٻئي هنڌ تي شاهه سائينءَ فرمايو آهي ته:

ڏِک ڏيئي، ڍِک پيءُ، گهوٽ منجهان گهاتي.

هن سٽ ۾ به 'گهوٽ' لفظ جي لغوي معنيٰ کان هٽي معنيٰ ٿي "شهيد".

جيڪڏهن چڱي طرح جائزو ورتو وڃي ته اهو معلوم ٿيندو ته شاهه سائين جو ته سڄو ڪلام ئي اصطلاحن سان ڀريل آهي.

هڪ بيت ۾ شاهه سائين فرمايو آهي ته:

مون کي چاڙهي چيءَ، ويو وڻجارو اوهري.

هن سٽ ۾ اصطلاح 'چيءَ چاڙهڻ' آهي يعني تڪليف ۾ وجهڻ.

شاهہ سائين جو ٻيو بيت هيٺئن آهي:

مٺيو وڃهان مڇ ۾، هڏيءَ هٺان هار.

هن ۾ اصطلاح 'مٺيو مڇ ۾ وجهڻ' ۽ هاڏي هٺڻ آهي.

شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ،

اندر اوپالنسين، ساڙي ڪپائينس سوڪ.

هن ۾ اصطلاح آهي 'سوڪ ڪرڻ' يعني تمام گهڻو ٻچائڻ يا ڏکوئڻ.

اهڙيءَ طرح سُر سهڻيءَ ۾ شاهہ سائين فرمائي ٿو تہ:

آپيون اوريين پار ڏي، ڪوڙيون ڪک پچن.

هن ۾ اصطلاح آهن. اوريين پار ٻيهڻ ۽ ڪک پچڻ يعني وسيلا ۽ آپاءَ پچڻ.

انهيءَ ڪانسواءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ۽ شاهہ سائين جي ڪلام ۾ ڪيترائي اصطلاح اهڙا آهن جيڪي عام استعمال ۾ ايندا رهن ٿا. مثلاً!

انت نہ ڏجي عام کي، لوڪان ڪجي لڪ.

اصطلاح: انت ڏيڻ.

لوڪان لڪ ڪرڻ. يا لوڪان لڪائڻ.

اگهئو ڪاڏو ڪچ ماڻڪن موٽ ٿي.

اصطلاح: ڪچو ڪاڏو اگهڻ.

ماڻڪن موٽ ٿيڻ.

وڍ سر، ٿيءُ سرهو، مَ ڪين آءٌ م گڏاءُ.

اصطلاح: سرهو ٿيڻ.

سر وڍڻ.

سر بروو سنڌي ۾ شاهہ سائين فرمائي ٿو:

جٺن لهارن لپيٽيو، ڪڙو منجهہ ڪڙي.

لهارن لپيٽڻ. انهيءَ ڪانسواءِ، جرءُ جڙڻ، پيلي ٿيڻ، واجهائي وڃڻ، ڪنجڪ رلڻ، اگهڻ اجرا ٿيڻ چٽ چڙهڻ، سر ڪاپائتي ۾ هي اصطلاح آهن.

ڪند ڪٽڻ، موتائي منهن تي هڻڻ، ويڳاڻي ونهڻ وغيره.

سر پرياتي ۾: ڏانءُ گهرڻ، ڏکي ڏار ٿيڻ، ڏاڻ ڏيڻ، لاچيا ريجهائڻ، پٺون ڪرڻ، وغيره.

سر ڪاموڏ: ماڳر مٿڻ، ڏهاڳ ڏيڻ، عجيب اجهل هڻڻ وغيره.
سر پورب: پيرين پوڻ، سينهڙو ڏيڻ، ڳجهو ڳالهائڻ سڏيون ڏيڻ، زاريون ڪرڻ، ڪيرون ڏيڻ، طعنا تنڪا لائڻ.
سر مومل: ڏيئي ڏيڪارڻ، دل ڦٽڻ.
سر بلاول: سانگ ڪٽڻ، سونگ ڏيڻ، ڌڪ ڌڪڻ.
آسا ۾: پير پائڻ، ڪرهل ڪاهڻ، سار لهڻ، جفا ڏيڻ، اوسا ڪئي آڪرڻ، اندن ۾ مامرو پوڻ، محروم ٿي مري وڃڻ، ماهر ٿي مرڻ، نيڻن سان نهارڻ، لوڪان لڪائڻ.
سر سورٺ: ڪوسي سهڻ، حاج حاصل ڪرڻ.
سر مارئي: لڄ مرڻ، پير پيري اچڻ، سکر پائڻ، مري ملهائڻ، ڪتابتون ڏيڻ، ڪريت ڪرڻ، ڏور وڃڻ، ڏورلاپا ڏيڻ، جڙ لڳڻ، ڪر ليڻ، لهه لهي وڃڻ، واڏايون وڃڻ وغيره.

انهيءَ ڪان سواءِ شاهه سائين جي ڪلام ۾ ڪيترائي اصطلاح موجود آهن.

چوڻيون:

سنڌي ٻوليءَ جي هڪ اهم خوبي اها به آهي ته ان ۾ بيشمار چوڻيون آهن ۽ انهيءَ ڪري هن ڪي جيڪڏهن چوڻين جي زبان ڪوٺيو وڃي ته ان ۾ ڪو وڌاءُ ڪونهي. هن ۾ ذري ذري تي چوڻين جو چس جهڙو اسان جي ٻوليءَ کي مهيا ٿيل آهي، ان جو مثال ۽ مٽ ٻين ٻولين ۾ ملڻ مشڪل آهي.

لفظ چوڻي اسم مصدر 'چوڻ' مان نڪتو آهي، چوڻيءَ جي معني 'راڳ ڳائڻ جهڙي رسيلي رهاڻ آهي.' مثلاً هڪ سٺي ڳائيندڙ لاءِ ائين چيو ويندو آهي ته 'فلاڻي جي چوڻي واهه جي آهي'. چوڻي جي اهائي معنيٰ هن لفظ جي اهميت جو اهڃاڻ آهي ۽ سنڌس ميٺاس جو واس آهي، پر چوڻي لفظ جو متبادل هنديءَ ۾ 'ڪهاوت' ۽ عربيءَ ۾ 'ضرب المثل' آهي.

ڪنهن چوڻيءَ جي وجود ۾ اچڻ لاءِ ڪيترين ئي ڪيفيتون، منجهائيندڙ موقعا ۽ مرحلا، حياتيءَ جون هيٺتون، ڳٺتيءَ جي ڳوڙهاڻ ۽ روح جي رهاڻ، جيڪڏهن انفرادي ۽ اجتماعي طرح تجربي ۽ نظر مان نڪرن ٿيون ۽ انهن جي نتيجي ۾ جڏهن هڪ جهڙي حقيقت اکين اڳيان اڀريو آئي ٿي، تڏهن وڃي ٿي هڪ چوڻي قائم ٿئي. ان مان اهو اندازو لڳائجي ته هڪ چوڻي مقرر ٿيڻ ۾ ڪيترو گهڻو وقت درڪار هوندو

آهي. ائين ڪٿي سمجهون ته چوڻيون تجربي جي تپت مان نڪتل نچوڙ آهن. انهن ۾ ٽين سان ڪتاب ۽ سگهڙن جا سينا ڀريا پيا هوندا آهن. جيڪي موقعي ۽ محل تي چوندا آهن. انهيءَ ڪري هر هڪ چوڻيءَ جو پنهنجو مزو ۽ رنگ آهي. اهو مزو انهن ماڻهن ماڻيو هوندو، جن جي سخنورن سان سنگت هوندي ۽ ڳوٺاڻي ماحول ۾ رهيا هوندا. سياري جي سيءَ ۾ باهه جي چوڌاري ڪچهري ڪئي هونداڻون. ۽ گرمين ۾ چانڊوڪي رات ۾ سگهڙن کي ٻڌو هونداڻون.

ناراڻ ياري، 'هڪ ڪلا' ڪتاب ۾ لوڪ چوڻي مضمون ۾ لکي ٿو ته:

'جهڙي طرح لوڻ بنا کاڌو بي مزي لڳندو آهي، تهڙي طرح ٻي ٻوليءَ جي ڪيتر ۾ بنا 'چوڻين ۽ پهاڪن' جي اثر ڪندڙ ڳالهيون اهڙيون دلچسپ نٿيون لڳن نه فقط ايترو بلڪ "گهاگهر ۾ ساگر" ڀرڻ جو گڻ به انهن لوڪ چوڻين مان ظاهر آهي، وقت جا مسئلا ۽ آزموده هنن ننڍين ۽ چٽڪلين جملن ۾ سمائجي هميشه لاءِ هلندا ٿا اچن ۽ اهي هر وقت مهذب توڙي غير مهذب سڀني شخصن ۾ پڙ چلت آهن، جيون جو سڀاءُ سان تمام گهرو سٻنڌ آهي. آتساهه ۽ زنده دلي انهن چوڻين جي جڳت ۾ سهاويڪ ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري لوڪ ساهتيه ۾ چوڻين جي ڪافي اهميت آهي. آزموده پڻيان زندگيءَ جون گهڻتائون ڪم ڪنديون رهن ٿيون.

اهڙيءَ طرح وري ڊاڪٽر واسديو شرڻ اگروال به چوڻين جي باري ۾ لکي ٿو ته:

'لوڪ چوڻيون انساني گيان جا چڱا چوکا چيندڙ تت آهن. چوڻين ۾ وڏي فيلسوفي سمايل آهي ۽ ساڳئي وقت اهي اسانجي تهذيب يا سڀيتا جو آئينو به آهن ۽ لوڪ چوڻين جي ٻوليءَ ۾ به جيوت جي آتم ڪهاڻي سمايل آهي.

هاڻي هتي ڪجهه سنڌي چوڻيون ڏجن ٿيون، جيڪي مختلف موقعن جي مناسبت سان آهن.

ٿوري ٿوري فاصلي تي ٻولين ۾ تبديلي نظر ايندي آهي، انهيءَ لاءِ سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته:

ٻارهين ڪوهين ٻي ٻولي.

سماج ۾ ڪيتريون اهڙيون ڳالهيون ۽ پابنديون آهن جنهن جي

ڪري انسان وقت تي مجبور ٿي پوي ٿو، ۽ انهيءَ مجبوريءَ ۾ خاموشي اختيار ڪرڻي پوي ٿي، جنهن جي لاءِ سياڻا چوندا آهن ته:

ميٺي به مات، مٺي به مات.

دنيا ۾ سچو پيار ۽ سچي محبت ماءُ ۽ پيءُ کان سواءِ مشڪل آهي، انهن جي محبت ۽ پيار جو بدل دنيا ۾ ٻيو ڪو به عزيز نٿو ڏئي سگهي، جنهن لاءِ چوڻي آهي ته،

ماسيون نه ماڻون ٿين، ڪاڪا نه پيءُ ٿين.

انهيءَ کان سواءِ ٻي جوڙ شادين بابت هيءَ چوڻي آهي ته،
ڏاڏي جيڏي ڏاگهه سان ٽنگ جيڏي ڪنوار،
اَٽ پنيان گهنڊڻي وغيره.

نصيحت واريون چوڻيون:

پاڙو ابو اما آهي.
استاد جي مار ٻار جي سنوار.

ڪن چوڻين مان وري ملڪي حالتن ۽ ڪن تاريخي ڳالهين جي سڌ ٿي پوي.

ڪنن جي ڳالهين مير ٻجرکي ماريو،
پکن جي پريت ماڙي سين نه مٺيان.
راڄ نه ڏجن مڱيا، مڱيا ڏجن ڏانڊ،
واڄهائي وطن کي ساري ڏيان ساهه.

انهيءَ کان سواءِ ڪجهه چوڻيون هي آهن جيڪي عام استعمال ۾ اچن ٿيون:

پنهنجائيءَ جو ڪنهن کي به سيڪ نه سواد.
آئي ٽانڊو ڪڻڻ ٿي بورچياڻي.
پير مان لاهي، منهن ۾ هڻڻ.
نڪا سڌ ثواب جي، نڪو غرض گناهه.
آيا ڪنگاڻي، ويو ٻجاري مان پاڻي.
دريا ئي ڏار، مٽ نه مٽي جا ٿيا.
ڪتيون آيون ڪپاڙ، مورک ميهڻ گهرن.
تتي ٿڌيءَ ڪاهه ڪانهي ويل وهڻ جي.
لکيو جو نراڙ، سو انگ ڪياڙي نه ٿئي.

منهن ۾ موسيٰ جهڙو، اندر ۾ ابليس.
ايءَ نہ مارن ريت، جيئن سيڻ مٺائن سون تي،

شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ فصاحت، بلاغت، فڪر، فهم، شاعرانہ خوبين ۽ خصوصيتن ڪانسواءِ سنڌس بي بها چوڻيون ۽ پهاڪا ملن ٿا، جنهن جي باري ۾ علامہ آءِ-آءِ قاضي لکي ٿو تہ:-

'شاهہ لطيف وٽ مهاڻن، ماڇين، مارين، چرخي ڪتيندڙن ۽ شهزادن سڀني ڪي ساڳي اهميت آهي. هو اهڙي طرح جامع نموني ۾ انهن جي محاوري، اصطلاح، پهاڪي ۽ چوڻيءَ کي استعمال ڪري ٿو جو ائين ڏسڻ لڳي ٿو ڄڻ هو سنڌن ئي طبقي سان واسطو رکي ٿو.'

شاهہ سائين جي ڪلام مان ڪجهہ چوڻيون ڏجن ٿيون:

عاشق زهر پياڪ، وهہ پسڻو وهسن گهڻو،

هيءَ بيت سُر ڪليان مان آهي، جيڪو سڄوئي چوڻي طور استعمال ٿي سگهي ٿو، نہ فقط ايترو بلڪ اهو موقعي جي مناسبت سان اڄ بہ عالمن، عاقلن، خواهہ سگهڙن ۽ عام ماڻهن طرفان چوڻي طور استعمال ڪيو ويندو آهي.

شاهہ سائين جي ڪلام مان ڪجهہ ٻيون چوڻيون:

عشق نہ آهي راند، جيڪا کيڏڻ ڳيرو.
عقل، مت، شرم، تيئي نينهن نهوڙيا.
ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين.
جهڙا اڇن ڏينهڙا، تهڙا ويني ڳهار.
جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٽن ويس.
جي لهوارو لوڪ وهي، تون اوچو وهہ اوڀار.
توجنين جي تات، تن پڻ آهي تنهنجي.
سچ جنين جو سير، تير نہ ڳسي تن جو.
جيڏو تنهنجو نانءُ، ٻاجهہ بہ اوڏيائي مڱان.
ذات نہ آهي ذات، جو وهي سو لهي.
ڏک سکن جي سونهن، گهوريا سک ڏکن ري.
سچ بيٺو نچ، ڪوڙ جي منهن ۾ ڌوڙ.
ملڪ مڙيوئي منصور، ڪهي ڪهندا ڪيترا.
الا، ڏاهي م ٿيان، ڏاهيون ڏک ڏسن.

اگهيو ڪاٿو ڪچ ماڻڪن موٽ ٿي.
سپ نہ ماري، سپ جو سراپ ماري.

اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ ۾ ۽ شاهہ لطيف جي ڪلام ۾ هزارين چوڻيون موجود آهن، جيڪي موقعي ۽ وقت جي مناسب سان ڏنل آهن.

ٻهاڪو:

پهاڪو هڪڙي ننڍڙي ڪهاوت آهي، جنهن ۾ وڏو سچ لڪل رهي ٿو، جو عملي طرح ڪمائتو ثابت ٿئي ٿو. پهاڪا يا چوڻيون اهڙيءَ حالت ۾ انهن واقعاتي حقيقتن جي نالن جهڙيون آهن، جن ڪي سماج ۾ نہ رڳو سڪو شان ۽ مان، پر سچو پچو رفاهي مقام يا رتبو حاصل ٿئي ٿو.

پهاڪي جي معنيٰ آهي ڳٺيل ڳوتيل ڳالهہ سوچيل سمجهيل نڪتو ۽ توريل تڪيل فيصلو، جنهن ۾ جامع لفظن ۾ ڪا مصلحت، حڪمت، ڪا دانائي، نصيحت ۽ هدايت هجي.

پهاڪو ٻوليءَ جو اهو نمونو آهي جيڪو ڪنهن واقعاتي حقيقت کي بيان ڪرڻ يا ان ڪي نالي ڏيڻ لاءِ ڪم اچي ٿو ۽ وري واقعاتي حقيقتن سان گڏ سماج ۾ ڪي ازلي ۽ ابدي سچايون بہ موجود ٿين ٿيون ۽ ڪي سماجي حقيقتون اهڙيون بہ ٿين ٿيون جو انهن جي سچائيءَ تي شڪ ڪري نٿو سگهجي انهي ڪري ڪي پهاڪا انهن حالتن جي بيان ڪرڻ لاءِ بہ وجود ۾ اچن ٿا، جن جو تعلق اهڙين سچاين يا سماجي سچاين سان ٿئي ٿو. هي پهاڪا اسان لاءِ ڌرمي عقيدن جهڙا ڏي معتبر ٿين ٿا، پر هي اسان جو سماجي اعتقاد بيان ڪن ٿا.

پهاڪو پهرين هڪڙي چٽي جي ظرافت آهي پر پوءِ گهڻن جي ڏاهپ آهي، پهاڪو پُر معنيٰ، مختصر ۽ سلوڻو هئڻ ضروري آهي، هڪڙو عربي پهاڪو آهي تہ:

"گفتگو ۾ ظرافت اهڙي آهي جهڙو طعام ۾ لوڻ." بعضي پهاڪن ۾ قافيا ۽ تڪون بہ ڏينديون آهن ۽ بعضي منجهن ڪي لفظي ۽ معنوي صنعتون بہ رکيل هونديون آهن، بعضي تہ شعر جون مصراعون بہ هونديون آهن جي زياده موزون ۽ دلچسپ ڏينديون آهن.

پهاڪي جي وصف آڪسفورڊ انگلش ڊڪشنريءَ ۾ هن طرح ڏنل آهي تہ:

’پهاڪا خاص قسم جا اصطلاح هوندا آهن جيڪي منطق ۽ گرامر جي لحاظ کان نہ پر خاص استعمال جي لحاظ کان پاڻ ۾ معنيٰ سمائين ٿا. جيڪا مجمل هوندي آهي، جنهن جي مقرر هيئيت خاص عمل ۽ خصوصيت هجي“.

وري شارٽر آڪسفورڊ ڊڪشنريءَ ۾ پهاڪي جي وصف هيئن بيان ڪيل آهي:

’ڪجهہ گڏ ڪيل لفظن جو ميڙ يا جمع ڪيل لفظ جيڪي خاص اظهار لاءِ اتحادي انداز ۾ جملو ٺاهين ۽ جنهن ڪي زبان جي عملي انداز ۾ ڪا خاصيت موجود هجي، جيڪا هن جي پهرين انداز کان جداگانہ هجي‘.

انهيءَ مان اندازو لڳائجي ٿو تہ پهاڪي جي خاص زبان ۽ خاص معنيٰ هوندي آهي ۽ هن کي هڪ جداگانہ عملي لحاظ کان هيئيت هوندي آهي. مثلاً ڪي پهاڪا ٿورن لفظن تي مشتمل هوندا آهن، جيئن تہ،

ٻہ تہ ٻارهن. -- ۽ -- اٽي ۾ لوڻ برابر

۽ ڪي پهاڪا وري گهڻن لفظن تي مشتمل هوندا آهن. جيئن تہ،

رڍن اڳيان رباب، وڄائيندي ورهہ ٿيا.

پهاڪي جي حيثيت هڪ لوڪ تنقيد جهڙي آهي، پهاڪو سماجي حقيقتن جي بنياد تي آسري ٿو ۽ سماجي ضرورتن کي پورو ڪري ٿو ۽ سماجي عمل ۽ رد عمل جو ترجمان آهي ۽ سماجي سوچ ۽ فڪر کي ظاهر ڪري ٿو، انهيءَ ڪري پهاڪو ٻوليءَ جو اهو نمونو آهي، جيڪو پنهنجي حيثيت ۾ لوڪ آهي ۽ پنهنجي انهيءَ حيثيت ۾ هرڪو پهاڪو پنهنجي سماج جي عڪاسي ڪري ٿو.

ڪينٿ برڪ لکي ٿو تہ،

’هر پهاڪو هڪڙي پاليسي جهڙو آهي جيڪو ڪنهن نہ ڪنهن واقعاتي حقيقت کي هلائڻ لاءِ ڪم اچي ٿو، هر واقعاتي حقيقت کي منهن ڏيڻ لاءِ ماڻهو سماج ۾ وسيلا ۽ پاليسيون ڪم آڻين ٿا. اهڙيءَ حالت ۾ پاليسيءَ جي لفظ جي جاءِ تي وڏ ۾ وڏ رغبت يا لاڙي جو لفظ ڪم آڻي ٿو‘.

انهيءَ مان اهو اندازو لڳائجي ٿو تہ واقعاتي حقيقتون ٻہ تحريڪن جهڙيون آهن ۽ انهن جي طاقت ٻہ فوجي حملي جي طاقت جهڙي آهي. اهي واقعاتي حقيقتون قومن جون تقديرون ڦيرائي ٿيون سگهن. ان ڪري انهن کي منهن ڏيڻ لاءِ اهڙي پاليسي جي ضرورت پوي ٿي، جهڙي جنگي

حالتن ۾ اختيار ڪري پوندي. هن قسم جي پاليسيءَ جي مدد سان واقعاتي حقيقتن کي منظم ڪري سگهجي ٿو. اهڙيءَ ريت پهاڪن جو تعلق ٻوليءَ جي ان آرٽ سان آهي، جنهن جي مدد سان ٻولي سماجي حقيقتن کي بيان ڪري ٿي ۽ انهن کي منهن ڏيئي سگهي ٿي.

پهاڪا قديم زماني کان وٺي دنيا جي اڪثر قومن ۽ قبيلن ۽ سنڌن ٻولين ۾ رائج رهيا آهن. آڳاٽن هندو اسين ۽ چينين، رومين، يونانين، عربي ۽ ايرانين توڙي يورپ جي مشرق خواهه مغرب جي متمدن قومن توڙي پسمانده قومن ۾ پهاڪا سنڌن ذهني ارتقا ۽ سنڌن طبعي ظرافت جي ساک ڀرين ٿا. مجموعي طور تي اهي انسان ذات جي ذهانت ۽ ظرافت جا آڳاٽا آثار ۽ نمايان نشان آهن.

پهاڪا ان زماني کان چالو ٿيا، جڏهن انسان گڏجي رهڻ شروع ڪيو ۽ گڏجي رهڻ ڪري مسئلا پيدا ٿيا ۽ انسان ذات پنهنجن معاملن ۽ مسئلن کي سوچڻ ۽ سنوارڻ شروع ڪيو. جيئن ته اهي مسئلا بعضي اڪيلي سر به ڪي سباڻا سنواريندا هئا ته بعضي وري باهمي سمجهوتي سان به حل ٿيندا پئي آيا. ڪنهن به پهاڪي لاءِ ائين نٿو چئي سگهجي ته اهو ڪنهن چيو ۽ ڪهڙي زماني ۾ چيو. پر ائين چئبو ته پهاڪا اهو اظهار جو طريقو آهن، جيڪو زبان لاءِ خاص هجي، جنهن مان مخصوص معني نڪري، جيڪا نه عام طور تي گرامر جي لحاظ کان هجي ۽ نه وري اها عام موقعن تي مجيل هجي.

ائين چئي سگهجي ٿو ته پهاڪو انسان ذات جي ڪمترين پيڙهن ۽ ايامن جي لاڳيتي غور و فڪر، سوچ ۽ ويچار جو ثمر، نچوڙيل عرق ۽ چڪيل جوهر آهي. انهيءَ ڪري ذري ذري تي ڳالهه ڳالهه تي ڪونه ڪو پهاڪو، ڳالهه کي وڌيڪ ٺيڪ پيرائڻ لاءِ، پنهنجو مطلب چٽو ڪري سمجهائڻ لاءِ، ڪنهن نڪتي جي وضاحت خاطر يا سچي ڳالهه جي ثابتي ۽ سند طور پيش ڪيو ويندو آهي.

سنڌي پهاڪو سنڌ جي عوامي زندگيءَ جو آئينو آهي. جنهن ۾ سنڌ جي عوام جون نسلي خاصيتون ۽ دماغي لڇڻون، سنڌن طبعي لاڙا ۽ فطري رجحان، ملڪي ماحول ۽ معاشري جا طور ۽ طريقا ۽ قديمي تاريخي اهڃاڻ آهن. سنڌي پهاڪي ۾ سنڌي معاشري جي تمدن ۽ تهذيب جي تصوير چٽيل آهي. سنڌي پهاڪو ڪنهن نه ڪنهن خصوصي صلاحيت ۽ سماجي ضرورتن جي پيداوار آهي. سنڌي پهاڪا نوان آهن يا پراڻا

سڀيئي معنيٰ خيز ۽ پُر مقصد هوندا آهن. اُهي عاقلن جا قول ۽ سياڻن جا ٻول آهن، سندي ماڻهو وقت ۽ حالتن پٽاندڙ پنهنجن تجربن ۽ عيني مشاهدن کي آڏو رکي ڪجهه اصولي پهاڪا جوڙيا. حقيقت ۾ انهن پهاڪن جو بڻ بنياد، چوڻين، ڏند ڪٿائن، تاريخي واقعن، عوامي ڪهاڻين، مذهبي قصن ۽ وڏن جي بيان ڪيل نڪتن تي مبني آهي.

بنيادي طور تي پهاڪن ٻن قسمن ۾ ورهائجن ٿا. هڪڙا واقعاتي حقيقتن سان تعلق رکن ٿا ۽ ٻيا اهي جيڪي سماجي سچاين سان تعلق رکن ٿا. واقعاتي حقيقتن ۾ دڙدلاسو، وعدو، صلاح، نصيحت اڳڪٿي يا ورتي وري ظاهر ٿيندڙ صورتحال سان تعلق رهي ٿو.

انهن جا ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

دير آ پر انڌير ناهي.

جيئن دير، تيئن خير.

ڏکن پٺيان سک.

همتِ مردان مدد خدا.

اهو ڪي ڪجي جو مينهن وسندي ڪم اچي.

ڍؤ جهليندو آهي هڪڙو پاڻڙو ٻي مينهن.

ظلم قائم آهي پر ظالم قائم ناهي.

اهڙيءَ طرح اهي پهاڪا جن جو تعلق شين جي ماهيت سان آهي تن کي سماجي تجربي هيٺ رکون ٿا.

انڌي لاءِ جهڙي آرسي، تهڙو ٺٺو

اٺچاڻ کي جهڙي مصري، تهڙي ڦٽڪي.

اٺندو اهو جو ڪوريءَ جي من ۾ هوندو،

ٻه گدرا هڪ مٺ ۾ نه ماپندا.

ٻه ترارون هڪ مياڻ ۾ نه رکي سگهبيون.

ٻه شينهن هڪ ٻيلي ۾ نه رهي سگهندا.

انهيءَ کان سواءِ ڪجهه ٻيا پهاڪا جيڪي سنڌيءَ ۾ عام استعمال ۾ اچن ٿا:

پيائڻ جهڙو ناهه ٻر، ڏيئي جهڙي نـاهي جـوت،

پانهن جهڙو ناهي ٻر، اکين جهڙي ناهـي جوت.

جنهن کي ساهه ڪنئي جي سڌ نه ٻوي، تنهن سان سور ڪيهو سلجي.

ڪتو ڇا چاڙي ڪٽڪ جي ماڻيءَ مان.

بک لچڻ وڃائي، ڏمر عقل وڃائي.
اندو هاٿي لشکر جو زيان.
ٿلهو چٽو، وچي گهٽو.
گهٽين زالين گهر نه هلي، گهٽين ڏاڙهن هر نه هلي.
زال چٽي گهر پٽي، زال ميڙي گهر ميڙي.
نياڻي کي مائٽ لاڳ ڏيندا، پاڳ نه ڏيندا.
جتي پڇڻ ناهي پاند، اتي پڇڻ ڪم وڙنار جو.
ڏاڏي جي لٽ کي به مٿا.
جنهن جي پلئه ۾ داڻا، تنهن جا چريا به سياڻا.

پٽي پيل سنڌي سماج جي عڪاسي:
ڪڏهن پريءَ ۾، ڪڏهن پاڪر ۾
ڪٽيم سپ چمار، پاندي پوري ڪانه ٿي.
انهن پهاڪن ڪانسواءِ سنڌيءَ ۾ ٻيا ڪيترائي پهاڪا ملن ٿا، جيڪي ڏوهيڙن ۾ چيل آهن.

عادت نه مٽي عادتي، علت سور نه جاءِ،
آن پوي ڪٽڪ ۾، ته به کمند چڙ چڙ کاءِ.

ماءُ سا ماءُ، باقي سب دنيا جو واءُ،
مٺن چڏيون مائٽيون، سگن چڙيو ساءُ،
اهڙو لڳو واءُ، جو پنهنجا به پراوا ٿيا.

پڙهڻ، تڙڻ، تير هڻڻ ۽ چوٽين سواري،
ننڍي هوندي نه سکيو ته وڏي هوندي خواري.

ڏکڻ مينهن نه وسڻا، جي وسن ته ٻوڙي،
ڪانئر ڏک نه هٽڻا، جي هٽي ته جهوري.

پريو مڙس ڪاند نه ڪڍي، رهي وڃائجي وهي،
ڪٽڪن ۾ لاٻارا پوندا، مارن پوندو ڏهي.

انهن پهاڪن مان اسان هن نتيجي تي پهتا آهيون ته پهاڪا يا چوڻيون هجن يا اصطلاح سچ پچ ته سنڌي ٻوليءَ جو سينگار آهن. سنڌي سڄاڻن ۽ سگهڙن دنيا جي واقعن، آزمودن ۽ قدرتي نظارن توڙي روزمره جي گهرو زندگيءَ جي تصوير مان حقيقتون حاصل ڪري زندگيءَ کي بامقصد بنائڻ لاءِ پهاڪا ۽ چوڻيون جوڙيون. سنڌي باوقار ۽ سچار، صداقت جي زندگيءَ کي ترجيح ڏين ٿا. اهوئي سبب آهي جو سنڌن آڳاٽي تهذيب اچوڪي تهذيب جي گواهي پيش ڪري ٿي. آڳاٽا جوڙيل پهاڪا، انسان جي عادتن، رفتار، گفتار، رسم و رواج، حرفت جو هوبهو نقشو چٽين ٿا. هڪ آسودي ۽ مڪمل، ادبي زبان ۾ پڻ پهاڪا ۽ چوڻيون هجڻ لازمي آهن. اسان جي سنڌي زبان ۾ اهترا تهپهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح موجود آهن، جو انهن جو ڪاٿو ئي نٿو ڪري سگهجي، انهيءَ ڪري سنڌي زبان لاءِ اهو چئجي ته اها وڏي شاهوڪار ۽ صلاحيتن سان پُر آهي.

مددي ڪتاب:

١- دي آڪسفورڊ انگلش ڊڪشنري جلد پنجون ١٩٣٣ع.
٢- دي شارٽر آڪسفورڊ انگلش ڊڪشنري (آن هسٽاريڪل پرنسيپلس) ايچ-ڊبليو-فائولر ۽ وليم لٽل، جلد پهريون.
٣- مرزا قليچ بيگ: پهاڪن جي پاڙ.
٤- الهداد ٻوهيو: سنڌي جو سماجي ڪارج.
٥- نارائڻ پارتي: هڪ ڪلا.

— ٥ —